

Толерантність як професійна компетентність лікаря.

Хоменко К.П., к.п.н, вчитель біології, Сумська гімназія №1, м. Суми

Хоменко О.В., д.ф.-м.н., професор кафедри прикладної математики та моделювання складних систем, Сумський державний університет, м. Суми

Хижня Я.В., к.м.н., асистент кафедри загальної хірургії, радіаційної медицини та фтизіатрії, Сумський державний університет, м. Суми

Сучасна медична освіта поступово відмовляється від традиційної моделі освіти з переважанням накопичення знань і переходить до особистісно-орієнтованої моделі, за якої у майбутнього лікаря формується здатність до вирішення нетипових професійних завдань, до творчого мислення, до реалізації гуманістичного принципу: лікувати хворого, а не хворобу. У зв'язку з чим особливу роль у системі медичної освіти здобуває значимість толерантність як професійна компетентність лікаря, що формується на особистісних якостях майбутніх фахівців, які здатні відповідати викликам часу, особливо в умовах бойових дій.

Современное медицинское образование постепенно отказывается от традиционной модели образования с преобладанием накопления знаний и переходит к личностно-ориентированной модели, при которой у будущего врача формируется способность к решению нетипичных профессиональных задач, к творческому мышлению, к реализации гуманистического принципа: лечить больного, а не болезнь. В связи с чем, особую роль в системе медицинского образования приобретает значимость толерантность как профессиональная компетентность врача, формирующаяся на личностных качествах будущих специалистов, которые способны отвечать вызовам времени, особенно в условиях боевых действий.

Modern medical education gradually renounces the traditional model of education with the predominance of knowledge accumulation and transforms into a personality-oriented model, in which the future physician forms the ability to solve non-typical professional tasks, to creative thinking and to realizing the humanistic principle: to treat the patient, not the disease. In connection with this, a special role in the system of medical education tolerance acquires significance as a professional competence, which is formed on the personal qualities of future specialists who are able to meet the challenges of time, especially in the conditions of hostilities.

Толерантність традиційно розуміється «терпимість до іншого роду поглядів, вдач, звичок». «Толерантність необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй і релігій. Вона є ознакою впевненості в собі і усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритого для всіх ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими точками зору і не уникає духовної конкуренції» [1, с. 397].

Останнім часом ведуться розмови про європейський вимір освіти, під яким розуміють потребу виховання у молоді почуття європейської тотожності, вироблення позицій толерантності, солідарності, шанування прав людини, умінь додержуватися демократії, формування доброзичливого ставлення до іммігрантів та етнічних меншин, пошук плюралістичної і полікультурної моделі освіти.

У соціально-педагогічній науці розглядаються різні напрямки розвитку толерантності в процесі особистісного і професійного становлення студента: гендерна, расова і національна толерантність, толерантність по відношенню до інвалідів, релігійна толерантність, політична, освітня толерантність. Майбутній лікар повинен володіти вмінням прояви толерантності в різних сферах. А тому, перед системою вищої медичної освіти гостро постає питання не тільки про зміст й структуру підготовки фахівців нового рівня, а перш за все про формування

особистісних якостей майбутніх фахівців, здатних відповідати викликам часу, особливо в умовах бойових дій.

Розвиток толерантності як професійної компетентності повинен відбуватися з метою формування міжособистісних відносин у душі терпимості, ненасилля, поваги один до одного, солідарності, розуміння нерозривного зв'язку прав людини і підтримання миру.

Слушною є думка П. Бабенко [2] про те, що у медичній освіті є два погляди на людину: природничо-науковий і гуманітарний. Природничо-науковий погляд пояснює закономірності, узагальнює різноманітність, а гуманітарний – розрізняє унікальне та одиничне. У медичній освіті наголошується на підготовці фахівця для медичної практики як гуманітарної сфери діяльності, що формує розуміння унікальності й неповторності пацієнта та його життєвої історії.

Вища освіта, й особливо медична, є ключовою ланкою у розвитку всієї системи освіти, її основу створює спрямованість на толерантність, покликана виховувати духовно багату особу, здатну розуміти різноманітність культур, жити в злагоді з іншими народами, мирно вирішувати будь-яку конфліктну ситуацію, вибудовувати міжособистісні комунікації в умовах діалогу культур.

Актуалізація ідей толерантності у процесі професійної освіти спрямована на вирішення проблем, пов'язаних із соціальними, культурними, політичними та міжособистісними стосунками, з конструктивним регулюванням конфліктів.

У рамках розглянутих проблем [2] обґрунтована теоретико-методологічна основа толерантності як професійної компетентності у контексті аксіологічного й компетентнісного підходів.

Толерантність як професійна компетентність лікаря визначається у контексті розгляду його діяльності у системі «людина–людина», є необхідним внутрішнім регулювальником спілкування та поведінки особи у полікультурному освітньому середовищі, що формує навички

спілкування та діалогу з людьми різних національностей і віросповідань, забезпечує певний тип стосунків, який виявляється в особистих діях на основі таких критеріїв толерантності: когнітивному, ціннісному, цільовому і поведінковому.

Як про це стверджують вітчизняні (Н. Болюбаш [3], Я. Кульбашна [4], І. Радзієвська [5]) й польські (С. Берган [6], А. Почтовський [7], М. Сідор-Жадковська [8], Я. Яжвяк [9]) вчені, одним з основних завдань професійної освіти є формування ключових компетентностей, необхідних для будь-якої професійної діяльності. Експерти Ради Європи наголошують на ключових компетентностях, яких повинні набути сучасні випускники усіх вищих навчальних закладів професійної освіти:

- соціальних – брати участь в ухваленні спільних рішень, функціонуванні та покращанні демократичних інститутів, урегульовувати конфлікти ненасильницьким шляхом;

- комунікативних – толерантність, вміння спілкуватися;

- міжкультурних – розуміння один одного й відмінностей, здатність жити з людьми різних культур, мов, релігій;

- інформаційних – володіння комп'ютерною грамотністю, здатність оволодіти новими технологіями в професійній галузі;

- навчальних – здатність навчатися впродовж усього життя, що є основою безперервної професійної освіти.

Загальновизнаним, як вважає С. Бухальська [10, с. 87], є поділ компетенцій на загальні та професійні (спеціальні). Загальні компетенції – це ті, які необхідні для успішної діяльності як у професійній, так і позапрофесійній сферах, наприклад, вміння працювати з літературою, використання інформаційних джерел, культура спілкування, ораторські здібності. Професійні або спеціальні компетенції – це ті, які необхідні для здійснення професійної діяльності. Вони поділяються на діяльнісні компетенції (наприклад, підготувати і провести заняття з конкретної теми, зібрати дані про пацієнта, надати йому невідкладну допомогу) та

особистісні компетенції (особистісні якості, наприклад, милосердя, добротність, підтримка пацієнта, толерантність, відповідальність щодо обраної професії тощо).

Польські вчені, а саме: М. Армстронг [11, с. 153] пропонує поділ компетентностей на м'які (miękkie) – поведінкові, соціальні та тверді (twarde) – знання та практичні навички; Г. Філіпович [12, с. 36–37] пропонує такий функціональний поділ компетентностей на особистісні (рівень цих компетентностей впливає на загальну якість завдання – визначає швидкість, адекватність та надійність результатів), соціальні (ці компетентності визначають ефективність співробітництва, спілкування, впливу на інших людей), організаційні (компетентності, що визначають ефективність організації роботи, управління працівниками, стратегічного планування), професійні (компетентності, що визначають ефективність завдань конкретної галузі знань); А. Почтовський [7, с. 36, 260–271] виділяє основні компетентності – компетентності, необхідні для правильного виконання певної роботи та роздільні компетентності – компетентності, що дозволяють відрізнити досвідченого працівника від інших. Подаючи зразковий комплекс компетентностей, А. Почтовський [7] до основних компетентностей відносить: професійне знання, вміння вирішувати проблеми, комунікація, користування послугами радників, а до роздільних компетентностей – лідерство, емпатію, готовність до навчання, толерантність до неоднозначності, креативність, орієнтацію на майбутнє; М. Сідор-Жадковська [8, с. 22–24] виділяє основні компетентності – здатність виконувати свою роботу на належному рівні, а також особистісні, тобто ті, що характеризують конкретного фахівця та вирізняють його серед інших.

Сукупність компетентностей в освіті в цілому представлена ієрархічною системою, рівні якої складають: ключові компетентності (базові), загальногалузеві компетентності, спеціальні компетентності. Компетентнісний підхід у професійній (медичній) освіті спрямований не

лише на професійну діяльність, але й на поведінку, спілкування, формування особистісних якостей фахівця, прагнення до самоосвіти [10].

Завдяки цьому, як наголошує К. Адиширін-Заде [13], педагог зобов'язаний доносити до майбутніх медиків не лише знання, а й виховувати у них світогляд, що відповідає неординарним завданням майбутньої професії; формувати клінічне мислення. Вчити застосовувати закони діалектики у практичній діяльності, критично сприймати реалії буття, давати їм власну оцінку, не приховувати своїх переконань, залишаючись при цьому принциповим.

Такий підхід обумовлює підготовку майбутнього лікаря, що полягає у визнанні особи людини як вищої соціальної цінності, повазі її прав і свобод, у своєрідності, орієнтації на особу студента як на мету, об'єкт, суб'єкт, результат і показник ефективності виховання, опорі на виховання як на сукупність знань про людину, на природний процес саморозвитку особи, що формується, на основі закономірностей цього процесу, відкритій для сприйняття нового досвіду, здатна на творчий і відповідальний вибір у різних життєвих ситуаціях. Процеси модернізації вищої медичної освіти орієнтовані на створення умов для повноцінного розвитку особових функцій усіх суб'єктів освітнього процесу.

Медичний працівник повинен перейти до моделі співпраці, лікареві необхідно перетворитися на слухача. Тому вміння слухати є одним із найважливіших умінь лікаря-професіонала. Якщо раніше пацієнт повинен був дотримуватися медико-діагностичної схеми, то зараз лікар і пацієнт повинні намагатися разом зрозуміти історію життя пацієнта. Сьогодні практичній медицині необхідно розширювати своє поле зору: хворого не потрібно розуміти як носія якогось хворого органа, його необхідно розглядати і лікувати як людину в цілому. Тому необхідний погляд на пацієнта як на суб'єкта професійної діяльності. Подібні взаємини «лікар-хворий» ще раніше в педагогіці Н. Кузьміної [14] були названі суб'єктними стосунками.

Професійна компетентність лікаря – це система професійно значущих якостей, знань, умінь, навичок, особистого ставлення та цінностей, об'єднаних гуманно-ціннісним відношенням до хворих і колег по роботі, постійною спрямованістю на особисте і професійне вдосконалення. Особистість майбутнього лікаря, його етичні і професійні якості формуються у процесі навчання у ВМНЗ. Тому зміст і організація освітнього процесу, націленого на формування особистості майбутнього лікаря, його цивільної відповідальності, правової культури і правової самосвідомості, духовності, ініціативності, самостійності, толерантності, здібності до успішної соціалізації у суспільстві, професійної зрілості, є одним із завдань вищої медичної освіти [13; 15].

Професійна компетентність лікаря формується на основі базових медичних навичок, наукового знання і морального розвитку. Її головними компонентами є здатність набувати і використовувати знання, інтегрувати їх за допомогою клінічного мислення, а також реалізовувати і передавати у процесі комунікації з пацієнтами і колегами, керуючись етичними принципами.

Особливості формування професійної компетентності майбутнього лікаря визначаються всім процесом освіти і є інтеграцією інтелектуальних, моральних, соціальних та інших аспектів знань.

Формування професійної компетентності лікаря розглядається нами як процес, що починається до початку трудової діяльності й продовжується упродовж усього часу її виконання. Але треба враховувати, що професійна компетентність майбутніх лікарів має певні особливості, які необхідно враховувати під час її формування. Майбутній лікар повинен уміти діяти у нестандартних, складних ситуаціях й мати для цього особливі риси характеру.

Проте формування професійної компетентності відбувається не лише під час професійного навчання, а й залежить від багатьох факторів: рівня засвоєння знань та умінь, особливостей професійної мотивації, рівня

професійної спрямованості, наявності необхідних особових якостей: доброти, гуманності, чуйності, терпіння, співчуття, емоційної адекватності й толерантності. Формування професійних компетенцій тісно пов'язано зі збільшенням мотивації до навчання у студентів-медиків та самонавчання упродовж усього життя.

У професійній компетентності випускника медичного профілю, що підтверджується багаторічним досвідом, виділяються такі компетентності: спеціальна, соціальна, духовно-етична, особова, інтернаціональна, організаційно-управлінська та професійно-правова (рис. 1).

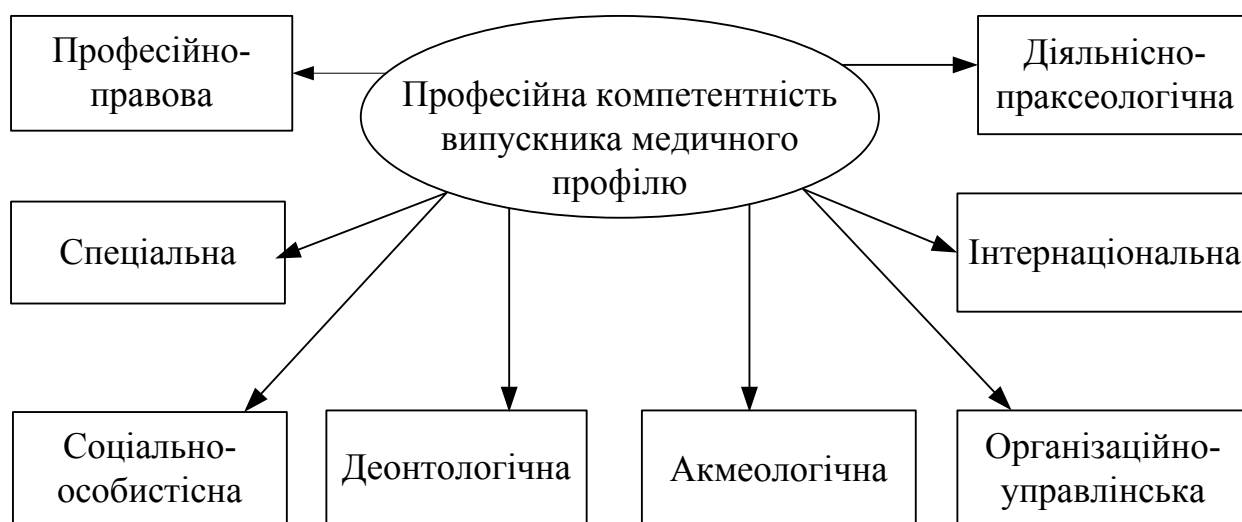

Рис. 1 Складові професійної компетентності випускника медичного профілю

Виділити будь-яку надважливу компетентність неможливо тому, що спеціальна компетентність – це володіння професійною діяльністю на досить високому рівні, що спрямована на формування основ професійної майстерності, при цьому закладається предметність професійного мислення, особа залучається до ціннісного контексту професії, у неї формуються чіткі мотиваційні потреби в її здобутті.

Соціально-особистісна компетентність полягає в активному впливі на процес розвитку соціально-ціннісних характеристик.

Деонтологічна компетентність передбачає наявність морально-етичних знань та цінностей, формування у студентів-медиків ціннісних орієнтацій та особистісних сенсів, завдяки яким вони на практиці керуватимуться принципами совісті та співчуття, бачимуть у хворому особу з правом вибору власної позиції, а не матеріал для лікувально-діагностичної роботи.

Акмеологічна компетентність полягає у можливості ефективно вирішувати проблеми різного рівня складності у різноманітних сферах життєдіяльності та забезпечує професіоналізм особистості.

Діяльнісно-праксеологічна компетентність обумовлює наявність навичок з різних видів професійної діяльності, а також самовдосконалення.

Інтернаціональна компетентність у умовах євроінтеграції забезпечує можливість адаптуватися в іншомовному соціумі, формування толерантності та терпимості до людей інших національностей.

Організаційно-управлінська – передбачає організацію виконання управлінських рішень, забезпечує коригування праці, розвиває здібності самостійного економічного мислення.

Професійно-правова компетентність передбачає знання законодавства, нормативних актів, наказів, інструкцій щодо професійної діяльності та вміння застосовувати їх на практиці.

Будь-яку професійну діяльність обумовлюють її мета й функції, що впливають з неї. Цілком очевидно, що здатність ефективно виконувати функції і досягати мети залежить від особових якостей фахівця. Усі вони у взаємозв'язку характеризуються загальним поняттям – професійна компетентність або професіоналізм. Отже, професійна компетентність характеризується сформованістю у фахівця цілісного комплексу знань, навичок, умінь, етично-психологічних якостей, професійних позицій, цінностей та акмеологічних інваріантів [15].

Професійна компетентність, будучи багатоаспектним феноменом, має складну структуру, що містить багато складових. Одним із важливих

аспектів професійної компетентності фахівця виступає комунікативний. Значення його важко переоцінити передусім для групи професій «людина-людина». Саме тут серед проблем, що вимагають невідкладного вирішення, виділяється проблема удосконалення спілкування людей, пов'язаних професійною діяльністю.

Професійна компетентність лікаря визначається як діяльність у системі «людина-людина». Для представників цього типу професій об'єктом діяльності є інша людина. Важливими складовими діяльності лікаря є не лише його знання й уміння, особливості професійного мислення, а й особисті якості, уміння спілкуватися з пацієнтом. Професійна компетентність лікаря, як зазначає Т. Воробйова [16] та інші вчені, включає не лише високий рівень спеціальної медичної підготовки, загальнолюдської культури, а й соціально-психологічні аспекти його особи, ціннісні орієнтації, комунікативну грамотність. При цьому важливо враховувати, що професійна компетентність – це не статичний досягнутий стан, а постійний процес становлення.

У контексті компетентнісного підходу професійна компетентність лікаря, який працює у системі «людина-людина», визначається не лише базовими (науковими) знаннями та уміннями, але й ціннісними орієнтаціями фахівця, мотивами його діяльності, розумінням ним себе у світі і світу навколо себе, стилем взаємовідносин із людьми, з якими він працює, його загальною культурою, здібностями до розвитку свого творчого потенціалу.

Визначаємо складові професійної компетентності лікаря на основі дослідження Я. Кульбашної [17] (рис. 2):

- когнітивна (характеризує пізнавальні здібності фахівця, здатність сприймати навчальний матеріал, наявність певних знань);
- діяльнісна (характеризує здатність фахівця застосовувати творчий підхід до діяльності, проектувати перспективи розвитку діяльності, вміння передбачати та виходити з проблемних ситуацій);

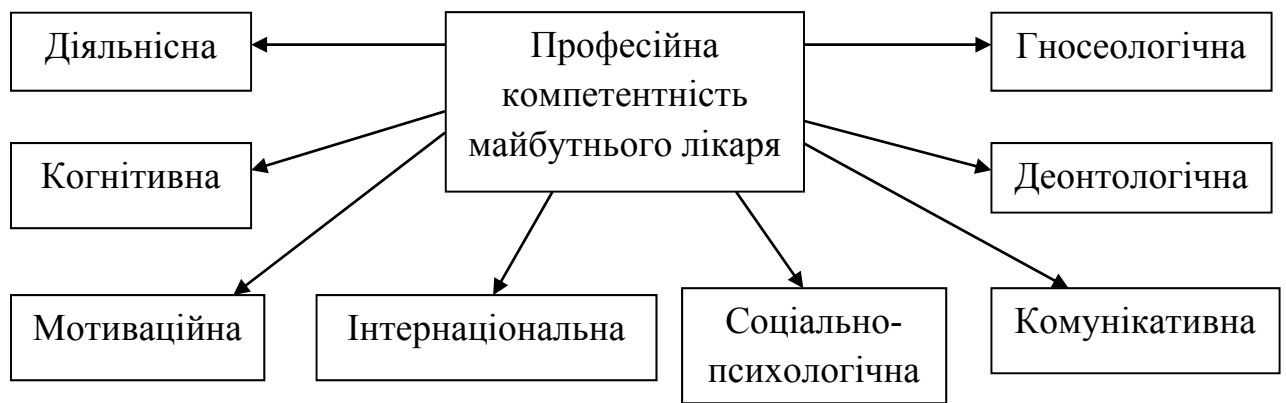

Рис. 2 Складові професійної компетентності майбутнього лікаря

- гносеологічна (характеризує особистісне ставлення фахівця до проблем, його почуття, емоції, здатність до адекватної самооцінки);
- комунікативна (характеризує особливості взаємодії фахівця з оточенням, здатність вести діалог);
- мотиваційна (характеризує готовність фахівця здійснювати професійну діяльність самостійно);
- інтернаціональна (характеризує готовність фахівця адаптуватися в іншомовному соціумі, толерантно відноситися до людей інших національностей);
- деонтологічна (характеризує моральні принципи фахівця);
- соціально-психологічна (характеризує здатність фахівця до професійної взаємодії з іншими).

Одним із найважливіших завдань повноцінного освоєння медичної професії і формування професійного світогляду сучасного лікаря, за П. Бабенко [2], стає забезпечення його професійних компетенцій, зокрема й толерантності як складової професійної компетентності.

Це означає, що кожен лікар упродовж усього життя повинен виховувати у собі цінності людської гідності й недоторканості людської особи. Толерантність ґрунтується на формуванні ціннісних орієнтацій та

інтересів майбутнього фахівця з метою розвитку духовно багаті особи, яка вміє протистояти технократизму й нелюдності.

Лікар повинен володіти такими якостями, як спостережливість і проникливість, розвинене клінічне мислення, професійна наполегливість. Хворий чекає від лікаря прояву високих моральних якостей, хоче бачити в ньому зосередження моральних чеснот і насамперед співчуття, виняткову сумлінність та самодисципліну, чесність і високу майстерність, вправність, серйозне ставлення до своєї справи і здатність до самозречення. Наявність цих якостей є моральною гарантією, основою для довіри й авторитету.

Лікар повинен ставитися до хворого не як до людини в цілому, а як до особистості. Інакше гуманізм є лише задекларованим принципом, а не реальним керівництвом до дії. Починаючи спілкування з хворим, лікар зобов'язаний сконцентрувати на ньому всю увагу. Гуманізм лікаря, як зазначають учені, виявляється в активному, вільному прагненні присвятити себе хворим і, долаючи труднощі, використати усі можливості для відновлення та охорони здоров'я, не завдаючи у той самий час діями і словами додаткових страждань.

Медична діяльність базується не лише на анатомо-фізіологічних знаннях особливостей людського організму, але й передбачає певну міру психологічної дії на людину, яка має в своїй основі не стільки заборони і розпорядження, і на знанні закономірностей людського спілкування. Для того, щоб лікар зробив позитивний вплив на хворого і його близьких, він повинен відчувати їх настрій, схильності, звички, уміти розуміти внутрішній світ людини, допомогти йому побороти страх перед хворобою, зменшити його хвилювання.

Образ шанованого лікаря полягає у професіоналізмі, гарному ставленні до хворого, повній самовіддачі, компетентності, володінні теоретичними знаннями і практичними навичками, підвищенні професійного рівня й майстерності. Професія лікаря передбачає широкий

кругозір, інтелектуальний потенціал, визнання і підтримку колег, постійне підвищення кваліфікації, впровадження передового досвіду.

Науковці, які вивчають проблему іншомовної компетентності, розглядають її як одну із складових професійної компетентності, а саме комунікативної компетенції. У процесі вивчення іноземних мов компетентність характеризується сукупністю знань, умінь та навичок, готовністю студентів брати участь у комунікації з представниками інших лінгвоетнокультур. Іншомовна компетентність забезпечує сучасний повноцінний рівень професійної комунікації та актуалізує пошук шляхів взаєморозуміння у сфері медичної й суспільної діяльності. Поняття «іншомовна компетентність» є ширшим, ніж просте навчання іноземної мови, оскільки охоплюють не лише вивчення мови, а й культурологічні аспекти виховання. Що є необхідним для повноцінного міжкультурного спілкування, у якому важливе місце займає толерантність у міжетнічних стосунках. У контексті компетентнісного підходу, на думку Я. Кульбашної [4; 17], знання іноземної мови має значення для розвитку професійної компетентності майбутнього фахівця, адже забезпечує інтеграцію з міжнаціональним простором, можливість спілкуватись у ньому, і таким чином позитивно впливає на підвищення конкурентоспроможності.

Підсумовуючи, необхідно відмітити, що сучасний лікар повинен бути для оточуючих яскравим прикладом в постійному прагненні до нових знань. Діяльність лікаря має вирізнятися високою духовністю, соціальною толерантністю і певною часткою історичного передбачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Философский энциклопедический словарь: 2-е изд.; под ред. А.Б. Васильева. – М. : Инфра-М, 2011. – 576 с.
2. Бабенко П.А. Формирование толерантности как профессиональной компетентности в процессе подготовки будущих врачей : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика

професійного образования» / П.А. Бабенко. – Краснодар, 2009. – 25 с.

3. Болюбаш Н.М. Теоретичні засади формування професійної компетентності майбутніх економістів / Н.М. Болюбаш // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – 2009. – Вип. 99, Т. 112. – С. 88–95.

4. Кульбашна Я.А. Конкретизація поняття «формування професійної компетентності майбутніх стоматологів» / Я.А. Кульбашна // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – Вип. 36. – С. 221–229.

5. Радзівська І.В. Формування професійної компетентності медичних сестер / І.В. Радзівська // Проблеми освіти. – 2008. – № 57. – С. 69–73.

6. Bergan S. Internationalization of higher education: a perspective of European values / S. Bergan // Internacjonalizacja studiow wyzszych [red. W. Martyniak]. – Warszawa, 2011. – S. 11–28.

7. Poczowski A. Zarządzanie zasobami ludzkimi : strategie - procesy - metody / A. Poczowski. – Warszawa : PWE, 2003. – 480 s.

8. Sidor-Rządkowska M. Kompetencyjne systemy oceny pracowników. Przygotowanie, wdrażanie i integrowanie z innymi systemami ZZL / M. Sidor-Rządkowska. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2011. – 252 s

9. Józwiak J. Społeczna rola szkolnictwa wyższego i jego misja publiczna w perspektywie dekady 2010–2020 / J. Józwiak, R.Z. Morawski // Polskie szkolnictwo Wyższe – stan, uwarunkowania i perspektywy. – Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. – 284 s.

10. Бухальська С.Є. Компетентнісний підхід. Теоретичний аналіз ключових дефініцій вищої медичної освіти / С.Є. Бухальська // Нова педагогічна думка. – 2009. – № 2. – С. 84–88.

11. Armstrong M. Zarządzanie zasobami ludzkimi / M. Armstrong. – Kraków: Oficyna Ekonomiczna, 2011. – 782 s.

12. Filipowicz G. Zarządzanie kompetencjami zawodowymi / G. Filipowicz. – Warszawa : PWE, 2004. – 402 s.

13. Адыширин-Заде К.А. Формирование профессиональных компетенций будущих врачей / К.А. Адыширин-Заде // Материали за VI Международна научна практична конференция «Поглед върху световната наука-2010». – Т. 17. – София, 2010. – С.17–20.

14. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Кузьмина Н.В. – М. : Наука, 1990. – 119 с.

15. Хоменко К.П. Формування професійної компетентності майбутніх лікарів / К.П. Хоменко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип. 36, Том II (62) : Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2015. – С. 321–330.

16. Воробйова Т.В. Підходи науковців до визначення професійно-значущих якостей представників медичної професії / Т.В. Воробйова // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2012. – № 1. – С. 22–30.

17. Кульбашна Я.А. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців із стоматології: теоретичні й методичні основи: монографія / Я.А. Кульбашна. – Київ : ВПП «Компас», 2014. – 416 с.

Хоменко, К.П. Толерантність як професійна компетентність лікаря [Текст] / К.П. Хоменко, О.В. Хоменко, Я.В. Хижня // Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни: Міжнародне науково-практичне видання / заг. ред.: І. Маноха, Г. Собчук. – Том II – Варшава; Київ: ПАН; Гнозис, 2018. – С. 533-545.